

ԲԱՌԱԿԱԶՄՈՒԹՅԱՆ ՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՐՅԵՐԻ ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄԱՆՈՒԿ ԱԲԵՂՅԱՆԻ ԵՎ ՀՐԱՉՅԱ ԱՃԱՌՅԱՆԻ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

ՎԱՐՍԻԿ ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ

Խ. Արովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարան

Արդի հայերենի համաժամանակյա բառակազմության տեսության ամբողջացմանը միտված աշխատանքներ կատարելու անհրաժեշտությամբ պայմանավորված՝ կարևորվում է տարբեր լեզվաբանների՝ նշված ոլորտում ունեցած տեսակետներին անդրադառնալը: Մույն ուսումնասիրության միջոցով փորձ է արվել լրացնելու այդ կարգի հետազոտությունները՝ նկարագրական-վերլուծական եղանակով քննության առարկա դարձնելով բառակազմության տեսական հարցերի վերաբերյալ երկու ականավոր հայագետների՝ Մանուկ Աբեղյանի և Հրաչյա Աճառյանի տեսակետներն ընդհանուր գծերով, ցույց տալու հիմնական տարբերություններն ու նմանությունները:

Ընդհանուր առմամբ՝ կարելի է ասել, որ Մ. Աբեղյանի խնդիրն էր ոչ միայն հայերենի բառապաշարի պատմական զարգացման ընթացքի քննությունն ու օրինաչափությունների բացահայտումը (որոշ դեպքերում՝ նաև այլ լեզուների՝ հիմնականում ռուսերենի, գերմաներենի նույն կարգի իրողությունների համեմատությամբ), այլև դրանց գիտական պատշաճ մշակումն ու համակարգումը: Նրա աշխատություններում դժվար է Աբեղյան գիտնականից գատ չնկատել նաև Աբեղյան դասավանդողին՝ տեսական վերլուծությունը նաև ուսուցանելուն միտված գործին նվիրելու անսահման եռանդի ու ջանքերի գործադրմամբ: Հր. Աճառյանի դեպքում այլ է մոտեցումը.

Վարսիկ Ներսիսյան – բանասիրական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ, Խ. Արովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարանի մայրենիի և նրա դասավանդման մեթոդիկայի ամբիոնի դոցենտ, ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի արդի հայերենի բաժնի ավագ գիտաշխատող, Գավառի պետական համալսարանի դասախոս

Варсик Нерсисян – кандидат филологических наук, доцент кафедры родного языка и его преподавания Армянского государственного педагогического университета имени Хачатуря Абовяна, старший научный сотрудник отдела современного армянского языка Института языка им. Гр. Ачаряна НА ИРА, преподаватель ГГУ

Varsik Nersisyan – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor at the Chair of *Mother Tongue and Its Teaching Methodology* at the Armenian State Pedagogical University after Khachatur Abovyan, Senior Researcher at the Department of the Modern Armenian Language at the NAS RA Institute of Language after H. Acharyan, GSU lecturer

Էլ. փոստ՝ nersisyan.varsik75@mail.ru ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2881-7154>

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Մտացվել է՝ 03.02.2026

Գրախոսվել է՝ 11.02.2026

Հաստատվել է՝ 16.02.2026

© The Author(s) 2026

նա իր առջև խնդիր չի դրել լեզվական իրողությունների՝ տվյալ դեպքում՝ բառակազմության տեսական հարցերի մշակումը (այդ գործն իրենից առաջ արել էր Աբեղյանը). նրան առավելապես հետաքրքրել են բազմաթիվ լեզուներում և հատկապես հայերենում բառերի կազմության օրինաչափությունների, կառուցվածքային առանձնահատկությունների վերհանումն ու դրանց միջև եղած կապերի բացահայտումը:

Բանալի բառեր – *Մանուկ Աբեղյան, Հրայր Աճառյան, Ժաննա Գուր, Ժաննա Գալստյան, Ժաննա, անվանական Ժաննաներ, դերբայական Ժաննաներ, հողակապ, ձայնդարձ, ձևակ*

Ներածություն

Արդի հայերենի բառակազմության տեսական հարցերի վերաբերյալ կատարվել են մի շարք հետազոտություններ, որոնցից յուրաքանչյուրն այս կամ այն չափով նպաստել է բառակազմության ուսմունքի ձևավորմանը: Այդուհանդերձ, ոլորտում առկա որոշ խնդիրներով, ոչ միանշանակ մոտեցումներով և ընկալումներով պայմանավորված՝ անհրաժեշտություն կա անդրադառնալու ինչպես հիմնախնդրի առնչությամբ տարբեր լեզվաբանների արտահայտած տեսակետներին, այնպես էլ դրանց նվիրված ուսումնասիրություններին և վերլուծություններին: Մույն աշխատանքը մի փորձ է լրացնելու այդ կարգի հետազոտությունները՝ քննության առարկա դարձնելով բառակազմության հարցերի վերաբերյալ երկու ականավոր հայագետների՝ Մանուկ Աբեղյանի (1865-1944) և Հրայր Աճառյանի (1876-1953) տեսակետներն ընդհանուր գծերով, ցույց տալու հիմնական տարբերություններն ու նմանությունները, ըստ անհրաժեշտության՝ ներկայացնելու դրանց առնչությամբ կատարված որոշ դիտարկումներ:

Բառակազմության տեսական հարցերի քննությունը Մանուկ Աբեղյանի աշխատություններում: Մ. Աբեղյանի աշխատություններում բառակազմության հարցերին անդրադարձել է Էդուարդ Աղայանը. ըստ նրա՝ «չայ քերականագիտական գրականության մեջ անուշադրության մատնված բնագավառներից մեկն է եղել բառագիտությունը: Մենք ունեցել ենք հիանալի բառարաններ, բայց չենք ունեցել բառագիտություն: Մ. Աբեղյանն իր ուսումնասիրություններով հիմնադրեց բառագիտությունը որպես լեզվի գիտական ուսումնասիրության կարևորագույն ճյուղերից մեկը՝ իր երկու բաժիններով (**հիմաստաբանություն և բառակազմություն**)...»¹ (ընդգծումը՝ Վ. Ն.): Մ. Հարությունյանը, որ խորությամբ ուսումնասիրել է Մ. Աբեղյանի գիտական գործունեությունը, իրավացիորեն նկատում է՝ Ա. Այտընյանն իր ուսումնասիրություններով դառնում է աշխարհաբարի բառակազմական համակարգի առաջին գիտական մշակողը, իսկ Ստ. Պալասանյանը, հետևելով նրան, համառոտակի ուրվագծում է

¹ Աղայան Է. (1962): Չայ լեզվաբանության պատմություն, հ.2, Եր., Եր. հվս. հրատ., էջ 151:

արևելահայերենի բառակազմության մի քանի ձևեր: Չնայած դրան՝ հայոց լեզվի բառակազմության խոր ու համակարգված գիտական ուսումնասիրությունը պատկանում է Մ. Աբեղյանին²:

Բառակազմության հարցերին Աբեղյանն անդրադարձել է նախ **«Աշխարհաբարի քերականութիւն»** աշխատության մեջ, որում բարդ բառերը սահմանում է որպես **երկու բառից** (գործածում է **բառ**, ոչ թե **արմատ** եզրույթները, Վ. Ն.) կազմված, իսկ **ածանցականները**՝ մի բառից կամ արմատից և մի ածանցից կազմված բառեր³: Ավելի ուշ, **«Հայոց լեզվի տեսության»** մեջ Մ. Աբեղյանն ածանցներն ու ածանցավոր բառերը սահմանում է հետևյալ կերպ. «...այնպիսի ձևական մասերը, որոնցով կազմվում են տարբեր նշանակությամբ նոր բառեր, կոչվում են **բառակազմության ձևական մասեր** (մասնիկներ) կամ **ածանցներ** (ածանցական մասնիկներ), իսկ նրանցով կազմված բառերը կամ ձևերը **բառակազմության ձևեր** կամ **ածանցական բառեր»**⁴: Ըստ Աբեղյանի՝ «Բառերի նյութական նշանակությունը ձևափոխող այսպիսի ընդհանուր հնչյունական մասերի նշանակությունը կոչվում է **ձևական նշանակություն**. ձևական նշանակություն ունեցող բառամասն ինքը կոչվում է **ձևական մաս**, իսկ իրական կամ նյութական նշանակություն ունեցող բառամասը՝ **բառի բուն»**⁵: Բայի խոնարհման վերջավորությունների քննությամբ ցույց է տալիս, որ վերջավորությունների դեպքում բառի նշանակությունը չի փոխվում. «Ուստի և այս երկրորդ տեսակի ձևական մասերը կոչվում են **բառափոխության ձևական մասեր** (մասնիկներ) կամ **վերջավորություններ**, իսկ նրանցով կազմված ձևերը՝ **բառափոխության ձևեր** կամ **բառաձևեր»**⁶: Բառաբները բաժանում է երկու տեսակի՝ **«1. ածանցական բներ, ... և 2. նախատիպ կամ արմատական բներ**, որոնք այլևս չեն վերածվում բնի և ձևական մասի: Այս երկրորդ տեսակի բները կոչվում են նաև **բառերի արմատներ**, որոնց մեջ է պարունակում նույն խմբին պատկանող բառերի գլխավոր նյութական նշանակությունը»⁷:

Ինչպես խոսքի մասերի դասակարգման դեպքում է առաջնորդվում շարահյուսական սկզբունքով⁸, այնպես էլ բարդության տեսակները ներկայացնելիս հիմք է ընդունում բաղադրիչների շարահյուսական կապը. «...հայերենի բարդ բառերը, ինչպես ընդհանրապես բոլոր բաղադրված բառերը, ծագում են երկու սկզբնապես ինքնուրույն բառերի այնպիսի շարահյուսական կապակցությունից, որ ըմբռնվում է իբրև մի առանձին բառական միություն, մեկ բառ՝ մեկ

² Տե՛ս **Հարությունյան Մ.** (1970): Մանուկ Աբեղյան. կյանքն ու գործը, Եր., ՀՄՍՀ ԳԱ հրատ., էջ 573:

³ Տե՛ս **Աբեղյան Մ.** (1906): Աշխարհաբարի քերականութիւն, Դասագիրք ստորին դասարանների համար, Վաղարշապատ, տպ. Մայր Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի, էջ 80:

⁴ **Աբեղյան Մ.** (1965): Հայոց լեզվի տեսություն, Եր., «Միտք», էջ 6:

⁵ Նույն տեղում:

⁶ Նույն տեղում, էջ 7:

⁷ Նույն տեղում, էջ 9:

⁸ Տե՛ս **Բարսեղյան Հ.** (1980): Հայերենի խոսքի մասերի ուսմունքը, Եր., Երևանի համալս. հրատ., էջ 163-205:

նշանակությամբ»⁹: Բարդությունները բաժանում է երեք տեսակի՝ **հարադրություններ, կցական բարդություններ, իսկական բարդություններ**, որոնք ներկայացնում է բազմաթիվ օրինակների մանրամասն վերլուծությամբ: Իրավացի է Ս. Հարությունյանը, որ կարևորում է բառակազմության վերաբերյալ Աբեդյանի «հայացքների տեսական խորությունն ու նրբությունները» հատկապես **իսկական բարդությունները**՝ «բարդ բառերի նկատմամբ հայերենի հին ու նոր վիճակների պատմահամեմատական վերլուծություններով» քննելիս¹⁰:

Աբեդյանը դրանք ներկայացնում է երեք կետերով. 1. «Բարդության երկու մասերի մեջ մտնում է Ա ձայնավորը, որ կոչվում է հոդակապ. բայց երբ բաղադրիչ մասերից երկրորդը սկսվում է ձայնավորով (ա, օ, ու, է, ի, ը), այն ժամանակ երկու բառի մեջ հոդակապ չի մտնում. ինչպես՝ *գորագունդ*, բայց՝ *թանաքաման*: Բառակազմի «յե» և «վո» կապակցությունների «յ» և «վ» հնչյուններն այս դեպքում դուրս են ընկնում. ինչպես՝ «յեկ», բայց «նորեկ», «վորակ», բայց «վատորակ»: 2. Բարդության առաջին մասի համար առնվում է եզակի ուղղական հոլովը, օրինակ՝ *մարդ-ա-սեր*: 3. Բարդության առաջին անդամի վերջի փակ վանկի ձայնավորները մնալով անշեշտ՝ կրում են ձայնափոխություն, օր.՝ *երկիր- երկրագունդ, թռչուն-թռչնորս, մատյան-մատենավար*»¹¹: Նկատենք, որ վերջին կետում ներառում է նաև ածանցավոր բաղադրիչով կազմություններ՝ չառանձնացնելով **բարդածանցավոր** տեսակը, որն ավելի ուշ ներկայացվում է Գ. Սևակի, Ա. Ղարիբյանի, Հ. Աճառյանի և այլոց աշխատություններում՝ ձևակերպումների և դրանցով պայմանավորված՝ **բարդ ածանցավոր** եզրույթի՝ բաղադրիչների միասին կամ անջատ գրությամբ¹²:

Հոդակապը ներկայացնում է որպես բառաբնի «ա» ձայնավոր, որը «... անալոգիայով անցել է և այնպիսի բառերի բարդության, որոնք «ա» ձայնավորով բուն չունին...»¹³: Աբեդյանի դիտարկմամբ՝ սակավաթիվ են համադասական հարաբերությամբ կապակցված բաղադրիչներով բարդությունները (*տեղատարափ՝ տեղ ու տարափ* են): Սովորաբար բարդության բաղադրիչների հարաբերությունը ստորադասական է (*հացատուն, սևահող* են)¹⁴:

⁹ Աբեդյան Մ. (1965), էջ 169:

¹⁰ Տե՛ս Հարությունյան Մ. (1970), էջ 578: Ուղղագրությունը և կետադրությունը բոլոր մեջբերումներում բնագրային են:

¹¹ Աբեդյան Մ. (1965), էջ 189 (ուղղագրությունը և կետադրությունը բոլոր մեջբերումներում բնագրային են):

¹² Հմմտ. Ղարիբյան Ա. (1961): Հայոց լեզու, դասագիրք V-VII դասարանների համար. 9-րդ վերահրատ., Եր., Հայպետտոմսանկիրատ, էջ 61: Սևակ Գ. (1955): Ժամանակակից հայոց լեզվի դասընթաց, Եր., Եր. համալս. հրատ., էջ 221: Աճառյան Հ. (2005): Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի (Համեմատությամբ 562 լեզվի), Եր., Եր. համալս. հրատ., էջ 63:

¹³ Աբեդյան Մ. (1965), էջ 190:

¹⁴ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 201:

Ածանցման հարցերին նվիրված բաժնում Աբեղյանը նախ քննում է «ածանցական մասնիկների» ծագումը հնչափոխությամբ, երկու մասնիկների միացումով են, ապա նշում է, որ «Ածանցական մասնիկներ առաջ են գալիս նաև առանց հնչյունափոխության: Երբ բաղադրիչ մասերից մեկը իբրև անկախ բառ կորչում է կամ չկա լեզվի մեջ, այլ մնալով բաղադրությունների մեջ՝ ստանում է մի նոր, ձևական նշանակություն, – այն ժամանակ, – այդպիսի մասն զգացվում է իբրև ածանցիկ, և դրա անալոգիայով նոր բառեր են կազմվում, դա դառնում է իսկապես մի առաջադիր կամ վերջադիր մասնիկ»¹⁵ (նկատի ունի արդի ընկալումներով՝ **ածանցակերպ**-ը, որը բացատրում է բազմաթիվ օրինակների մանրակրկիտ քննությամբ, Վ.Ն.):

Վերջաձանցները բաժանում է **անվանական** և **դերբայական** տեսակների, ներկայացնում է դրանց «մի քանի աչքի ընկնող նշանակությունները»: Դերբայական ածանցների մեջ տարբերակում է՝ **բայաբնի ածանցներ, անվանաձանց բայեր և բայաձանց անուններ, բայաձանց բայեր**¹⁶:

Դեռևս «Աշխարհաբարի քերականության» մեջ խոսելով անորոշ դերբայի կազմության մասին՝ առանձնացնում է «**հիմք, վերջաւորութիւն, լծորդ և միջաձանց**»: Ըստ Աբեղյանի՝ «վերջաւորութիւն է անորոշ դերբայի վերջին լ-ն, լծորդը վերջաւորութիւնից առաջ եղած ձայնաւորն է՝ **ա, ե, ի**, որ վերջաւորութեան հետ միասին հիմքի նշանակութեան» վրա ավելացնում են անելու կամ լինելու իմաստ, իսկ **միջաձանցը** հիմքի (այն կարող է լինել մի արմատ կամ մի բառ, լինի պարզ, բարդ, թե ածանցական) և լծորդի մեջ մտած ածանցն է, ինչպես տեսնել, մօտենալ¹⁷:

Թեև վերը նշված ձևակերպումներում դերբայական վերջավորությունները հենց այդպես էլ անվանում է, սակայն ինչպես իրավացիորեն նկատում է Հովհաննես Բարսեղյանը, «Մ. Աբեղյանը դերբայական վերջավորությունները դասում է վերջաձանցների շարքը և սրանց մեջ տեսնում է բառակազմական արժեք ու այդպես էլ դերբայական ձևերը քննում է բառակազմության և ոչ թե ձևաբանության կամ թեքման մեջ»¹⁸:

2. Բառակազմության տեսական հարցերի քննությունը Հրաչյա Աճառյանի աշխատություններում: Հր. Աճառյանը խնդրո առարկա հարցի քննությանն անդրադարձել է առաջին հերթին «Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի» աշխատության 1-ին հատորում, որում, քննելով ածականի բառակազմական առանձնահատկությունները, այն ըստ կազմության բաժանում է 5 տեսակի՝ 1. **պարզ** (*սև* են), 2. **բարդ** (*մեծատուն...են*), 3. **նախամասնիկով** (*անմիտ, հզոր, ընդարձակ... են*), 4. **հետամասնիկով** (*հոգևոր, կարմրավուն, գեղեցիկ ...են*),

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 226-227:

¹⁶ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 282-283:

¹⁷ Տե՛ս **Աբեղյան Մ.** (1906): Աշխարհաբարի քերականություն, էջ 91:

¹⁸ **Բարսեղյան Հ.** (1980), էջ 202:

5. քայից կազմված (*սիրելի, սիրեցյալ*)¹⁹: Նկատելի է, որ **ածանցավոր** եզրույթի փոխարեն երբեմն գործածում է **ածանցյալ** տարբերակը՝ անդրադառնալով տարբեր լեզուներում նույն իրողության դրսևորմանը²⁰: Նույն սկզբունքով քննում է նաև թվականների բառակազմական առանձնահատկությունները 1-10 թվերը ներկայացնելով 680 լեզուներով²¹:

Աշխատության 3-րդ հատորում (2-րդ հատորում, որ նվիրված է դերանվանը, բառակազմության տեսական հարցերին անդրադարձ չկա (Աճառյան Շ., 1954), ներկայացված են գոյականի խոսքիմասային առանձնահատկությունները, որոնցից էդ. Ադայանը կարևորում է հատկապես «բառակազմությանը, գոյականների սեռի ու թվի կարգերին և հոլովմանը նվիրված բաժինները»²²: Առաջաբանում Ադայանը նշում է. «Բարդություն տերմինը հեղինակը գործածում է երկու իմաստով. ա) բարդություն բուն իմաստով (բարդ բառ, բարդ բառերի կազմելը). բ) բաղադրություն, այսինքն՝ թե՛ բարդություն և թե՛ ածանցում»²³: Անդրադառնալով աճականին՝ Աճառյանը գրում է. «...Մասնիկի ավելի թուլացած և ինքնությունը կորցրած ձևն է **աճականը**, որ արմատի իմաստը ձևափոխող մի տարր է. օր. հյ. *լպիրծ* և *լպիրշ*, *հար* և *հարկ*- (*անել*), *տիլ* և *տիղմ* բառերի մեջ *ծ*, *շ*, *կ*, *մ* ձայները, որոնք կցված են արմատին, անբաժանելի կերպով»²⁴: Սահմանում է նաև ձևայթը՝ *ձևակ* անվանումով²⁵, որը «...կարող է լինել նաև արմատի ներքին փոփոխությամբ՝ առանց որևէ եկամուտ տարր ավելացնելու. ինչպես հայ. *քոյր* և *քեռ*, *հայր* և *հոր*.... նն:Այս երևույթը կոչվում է *ձայնդարձ*»²⁶: Հանգամանորեն քննում է ձայնդարձը տարբեր լեզուներում՝ նշելով, որ այն «հայերենի մեջ ձևաբանական ոչ մի նշանակություն չունի այլևս...»²⁷, և ներկայացնում ցուցակ²⁸, որում «հավաքում ենք հայերենի բոլոր այն բառերը, որոնք իրար հետ կապվում են ձայնդարձի աստիճաններով...» «դուրս թողնելով այն հայերեն բառերը, որոնք ուղղակի ներկայացնում են հնդեվրոպական արմատները, առանց ձայնդարձի տարբերության»²⁹:

Ըստ Աճառյանի՝ «Հայերենի **ա** հոդակապի մասին երկու կարծիք կա. նախ այն, որ այդ հոդակապը առաջացել է **ա** հոլովման բնի ձայնավորից. օր. փառք, փառաց, փառասեր. երկրորդ. որ **ա** հոդակապը առաջացել է պարսկերենից

¹⁹ Տե՛ս **Աճառյան Շ.** (1952): Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի (Համեմատությամբ 562 լեզվի), հ. 1, ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ., Եր., էջ 5:

²⁰ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 40:

²¹ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 131-340:

²² **Աճառյան Շ.** (1957): Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի (Համեմատությամբ 562 լեզվի), հ. 3, Եր., ՊՀ հրատ., էջ 5:

²³ Նույն տեղում, էջ 7-8:

²⁴ Նույն տեղում, էջ 5:

²⁵ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 4:

²⁶ Նույն տեղում, էջ 5:

²⁷ Նույն տեղում, էջ 33:

²⁸ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 33-35:

²⁹ Նույն տեղում, էջ 35:

փոխառյալ բառերի ազդեցությամբ. Հայերենը պարսկերենից առնելով բազմաթիվ բառեր, որոնք կազմված էին պարսկական *a* հոդակապով, նրանց օրինակով կազմեց նաև իր բառերը», նշում է, որ Մեյեն իր աշխատության 1-ին տպագրության մեջ 1-ին տարբերակն է ընդունում, 2-րդ տպագրության մեջ՝ 2-րդը³⁰: Աճառյանը հակված չէ հոդակապի փոխառյալ լինելուն, որի առնչությամբ և առհասարակ բարդության՝ որպես տարբեր՝ հնդեվրոպական և ոչ հնդեվրոպական լեզուներում բառակազմական գործունեղանակի վերաբերյալ հանգամանալից քննություն է կատարում³¹: Ընդգծում է. «...որ հնագույն հայերենում հոդակապ չկար, սրա ամենալավ ապացույցը կարելի է համարել այն բառերը, որոնք չափազանց հին են և անհնարին է երևակայել, թե երբևիցե նրանք հոդակապ ունեցել են»³²: Ընդամենը մեկ էջ նվիրում է երեք և ավելի բառերով բարդություններին, որոնք, ըստ նրա, քիչ են հայերենում, և որոնց, իր բառերով ասած, «...մեծագույն մասի «բազմաբարդյուն» հեղինակն է «շատաճոռոմախոսաբան» Թեոդորոս Քրթենավորը և, երկրորդ շարքի վրա, Գրիգոր Մազիստրոսը և Գրիգոր Նարեկացին», մեկ տասնյակից քիչ ավել նմանատիպ բառեր էլ ներկայացնում է նոր լեզվից, որոնք ստեղծվել են «կյանքի պահանջների համաձայն»³³:

Բայի կազմությանը վերաբերող դիտարկումներն առկա են 4-րդ հատորի Ա մասում, որում հանգամանորեն քննում է հնդեվրոպական նախալեզվի և ցեղակից լեզուների բայական համակարգերը, հայերենի բայական բների տեսակներն ու կազմությունը³⁴: Հատորի Բ մասը նվիրված է աշխարհաբարի խոնարհման համակարգի քննությանը: Ըստ կազմության՝ հայերենի բայերը Աճառյանը բաժանում է երեք տեսակի՝ «1. Պարզ բայեր, որոնք ուղղակի ժառանգություն են հնդեվրոպական նախալեզվից և որոնց արմատը պետք չէ որոնել հայերենի մեջ. ինչպես՝ տալ, լալ...ևն: 2. Ածանցյալ կամ ածանցական բայեր կոչվում են այն բայերը, որոնք առաջանում են նույն պարզ բայերից՝ զանազան մասնիկներով. այսպես են՝ անցողական, կրավորական, բացասական, հարցական, կրկնավոր, հաճախական ևն բայերը: 3. Անվանական բայեր, որոնք կազմվում են գոյականից կամ ածականից՝ ստանալով որևէ բայական վերջավորություն»³⁵: Այս բաժնում ուշագրավ է հատկապես այն, որ բայաձանցները ներկայացնում է **մասնիկ կամ վերջավորություն** եզրույթներով (*-ուցանել*, *-ցնել* ևն), թեև խոսում է **ածանցյալ** բայերի մասին³⁶: Բայանունների դեպքում

³⁰ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 131:

³¹ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 119-146:

³² Նույն տեղում, էջ 148:

³³ Նույն տեղում, էջ 160-161:

³⁴ Տե՛ս **Աճառյան Հ.** (1959): Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի (Համեմատությամբ 562 լեզվի), հ. IV, Ա մաս, Եր., էջ 345-372:

³⁵ **Աճառյան Հ.** (1961): Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի (Համեմատությամբ 562 լեզվի), հ. IV, Բ մաս, Եր., էջ 149:

³⁶ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 249-529:

մասնիկին զուգահեռ՝ գործածում է նաև **հավելված** եզրը, ինչպես՝ «Բայարմատը **p** հավելվածով՝ **հևք, լիցք....**»³⁷: Սա թերևս պայմանավորված է նրանով, որ «ի տարբերություն Մ. Աբեղյանի, նրա համար դերբայները բայաձևեր են, և նրանցում գործողության իմաստը, անկախ նրանից, թե տվյալ դերբայը բայական է, թե՛ անվանական կիրառություններ ունի, միշտ զուգորդվում է ժամանակի, բայի կրավորական և ժխտական ձևեր կազմելու ներունակությամբ»³⁸: Մյուս կողմից՝ «մինչդեռ Աբեղյանը բայանունը նույնացնում է անորոշ դերբային՝ գործածելով «բայանուն կամ **անորոշ դերբայ**» անվանումը, իսկ Աճառյանը բայանուն ասելով հասկանում է բայահիմքից ածանցված գոյականները»³⁹:

Բառակազմության տեսական հարցերի վերաբերյալ Աճառյանի դիտարկումները տեղ են գտել նաև «Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի» աշխատության վերջին՝ 2005 թ. հրատարակության (Աճառյան, 2005) մեջ, որը պատրաստել և խմբագրել են Ս. Գալստյանն ու Խ. Բաղիկյանը: Ինչպես նշվում է առաջաբանում, Հր. Աճառյանը, Մ. Աբեղյանի նման, ածանցները ներկայացնում էր իբրև «ինքնին վերցրած, աննշանակ՝ իմաստ չունեցող» մասնիկներ, բայց միայն տեսության մեջ: Սույն հատորի համապատասխան բաժիններում նա նշում է բազմիցս, որ «մասնիկները բազմազան նշանակություններ ունեն», ու մանրամասնաբար նկարագրում է դրանց առաջացման հիմնական ուղիներից մեկը՝ նյութական նշանակությամբ բառերի և արմատների վերածումը բառակազմական նշանակություն ունեցող մասնիկների՝ ինչպես հայերենում, այնպես էլ աշխարհի մի շարք լեզուներում⁴⁰:

Արմատը սահմանում է որպես անլուծելի, անվերծանելի, ինչպես քիմիայի մեջ՝ պարզ տարրերը, թեև վկայելով Ռընանին՝ նշում է նաև, որ «արմատների այդ պարզությունն առերևույթ է միայն, և թե նա թաքցնում է մեզանից մի ավելի ներքին բաղադրություն»⁴¹: Ասվածը հաստատելու համար բերում է մի քանի հայերեն պարզ բառերի օրինակներ, որոնք իրականում բաղադրյալ են, ինչպես՝ անդունդ (որ հայերենից փոխառել է նաև թուրքերենը), հնոց, նիստ, ուրջու, գոտի, հովիւ, Գարեգին⁴²:

Ըստ Աճառյանի՝ «.... հայերենն ունի իր բառարանում 7 տեսակի բառ. 1) **Արմատ** բառեր, ինչպես՝ ջուր, ծառն: 2) **Ածանց** բառեր, որոնք կազմվում են արմատներից՝ որևէ մասնիկի հավելումով, ինչպես՝ ջրոտ, անջուրն: 3) **Բարդ** բառեր, որոնք կազմվում են երկու արմատների կապակցությամբ, ինչպես՝ ջրկիր, ջրշեջ....ն: 4) **Գրկնավոր** բառեր, որոնք կազմվում են միևնույն արմատի

³⁷ Աճառյան Հ. (1965): Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի (Համեմատությամբ 562 լեզվի), հ. V, Եր., էջ 58-59:

³⁸ Բարսեղյան Հ. (1980): Հայերենի խոսքի մասերի ուսմունքը, Եր., Եր. համալս. հրատ., էջ 238:

³⁹ Նույն տեղում, էջ 239:

⁴⁰ Տե՛ս Աճառյան Հ. (2005): Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի (Համեմատությամբ 562 լեզվի), Եր., էջ 6:

⁴¹ Նույն տեղում, էջ 64:

⁴² Տե՛ս նույն տեղը, էջ 64-65:

կրկնությամբ, ինչպես՝ մեծամեծ, չարաչար, ծանրածանր (բոլորը միայն հողա-կապով համադրական բառեր, Վ.Ն.): 5) **Հարաբարդ բառեր**, որոնք կազմվում են երեք արմատ բառերի բարդությամբ, ինչպես՝ հեռախոսագիծ, հեռագրալար, գլխարկավաճառ...ևն: 6) **Բազմաբարդ բառեր**, որոնք կազմված են չորս կամ ավելի արմատ բառերի բարդությամբ, ինչպես՝ հեռագրասյունաշարք: 7) **Բարդա-ծանց բառեր**, որոնք կազմված են որևէ բարդ բառի (կրկնավոր, հարաբարդ կամ բազմաբարդ) վրա ավելացնելով որևէ մասնիկ, ինչպես՝ ժամանակագրա-կան, մարդասիրություն, գլխարկավաճառություն ևն: Մակայն ինչ էլ լինի, վե-րոհիշյալ 7 տեսակի բառերը վերջիվերջո վերածվում են 3 մեծ խմբի, այն է՝ **ար-մատ, ածանց** և **բարդ»**⁴³: Թեև գործածում է **աճանց** կամ **աճանցյալ բառեր** եզ-րույթները, սակայն աճանցի փոխարեն հիմնականում նախընտրում է մասնիկ եզրույթը:

Աճանցման հարցերը քննելիս Աճառյանը դարձյալ դիտարկում է բառերի կազմության գործընթացն ու առանձնահատկությունները՝ առանց սահմա-նումների, տեսական ձևակերպումների: Հատկանշական է, որ գործածում է **արմատ, աճանց, բարդ աճանց** եզրույթները՝ նկատի ունենալով *արմատական, աճանցավոր, բարդ աճանցավոր* բառերը: Նախ ներկայացնում է գոյականից կամ ածականից կազմված աճանցավոր բառերը, ապա՝ մասնիկների (նկատի ունի աճանցները) բնութագիրը հին հայերենում՝ հետևյալ սահմանումով. «Մասնիկ է կոչվում մի ձայն կամ մի քանի ձայներից բաղկացած մի ձայնա-խումբ, որ առանձին նշանակություն և գործածություն չունի, բայց կցվելով մի բառի՝ տալիս է նրան հավելյալ մի իմաստ, այսպես՝ *թագ* բառից *թագավոր*՝ նշանակում է «այն անձը, որ կրում է թագ»⁴⁴:

Եզրակացություններ: Ամփոփելով բառակազմության տեսական հարցերի շուրջ Մանուկ Աբեղյանի և Հրաչյա Աճառյանի տեսակետների քննությունը՝ կարելի է անել հետևյալ եզրահանգումները:

Մ.Աբեղյանը բառերն ըստ կազմության բաժանում է երկու տեսակի՝ **պարզ և բաղադրյալ**, բաղադրյալ բառերը՝ **բարդ** (հարադրական բայերի, բաղիյուսա-կան հարադրությունների, կրկնավորների, կցական և իսկական բարդություն-ների ենթատեսակների հանգամանալից քննությամբ) և **աճանցական** տեսակ-ների: Բարդ է համարում երկու *բառից* (Աճառյանը՝ երկու *արմատից*) կազմ-ված, **աճանցականները**՝ մի բառից կամ արմատից և մի աճանցից կազմվածնե-րը: Առանձնացնում է նաև **առաջադիրներով բաղադրություններ** տեսակը: Մինչդեռ Աճառյանը հայերենի համար ընդունում է 7 տեսակի բառ՝ **արմատ, աճանց, բարդ, կրկնավոր, հարաբարդ, բազմաբարդ, բարդաճանց** բառեր, թեև արձանագրում է, որ հիմնական տեսակներն են՝ *արմատ, աճանց* և *բարդ*: Ա-ճառյանը գործածում է **արմատ, աճանց, բարդ աճանց** եզրույթները՝ նկատի ու-

⁴³ Նույն տեղում, էջ 63-64:

⁴⁴ Նույն տեղում, էջ 168:

եննալով **արմատական, ածանցավոր, բարդ ածանցավոր** տեսակները: Յուրաքանչյուր խոսքի մաս քննելիս բառերի կառուցվածքային տեսակները յուրովի են ներկայացվում՝ ելնելով տվյալ խոսքի մասի առանձնահատկություններից: Նկատենք, որ Աբեղյանը չի առանձնացնում *բարդ ածանցավոր* տեսակը, սակայն բարդությունը քննելիս որպես օրինակ է բերում նաև ածանց պարունակող բարդ բառեր:

Ածանցման երևույթը քննելիս Աբեղյանը նախ ներկայացնում է ածանցների առաջացման ուղիները՝ **«ածանցական մասնիկների»** ծագումը հնչյունափոխությամբ, **«ածանցիկների»** (նկատի ունի ածանցակերպները) ծագումն առանց հնչյունափոխության, **«ածանցական մասնիկների»** ծագումը երկու մասնիկների միացումից, հնացած հոլովական ու բայական ձևերից, ապա դրանք բաժանում է **անվանական** և **դերբայական** տեսակների: Ըստ Աբեղյանի՝ **միջամասնիկները** բայական ներածանցներն (արդի ընկալումներով) են: Մինչդեռ Աճառյանը հնդկական *santali* լեզվի օրինակով բացատրում է, թե ինչ է **միջամասնիկը** (այդ լեզվում, ըստ նրա, բառի առաջին ձայնավորից հետո դրվում է *k* միջամասնիկը և կազմում է սաստկական բայ, որը շատ սովորական երևույթ է սեմական լեզուների մեջ): Ըստ Աճառյանի՝ «արդի հնդեվրոպական լեզուները այսպիսի բառակազմություն չգիտեն. եղածներն էլ երևութական են միայն, ինչպես՝ հայերեն ոսկր–ոսկեր, տարր–տարերային և այլն»⁴⁵:

Աբեղյանը դերբայական վերջավորությունները ներկայացնում է իբրև ածանցներ, մինչդեռ Աճառյանը դրանք անվանում է *վերջավորություն* կամ *մասնիկ*: Աճառյանը հայերենի բայերն ըստ կազմության բաժանում է երեք տեսակի՝ **պարզ, ածանցյալ** կամ **ածանցական** և **անվանական** բայեր: Բայանունների կազմությունը ներկայացնելիս **մասնիկին** զուգահեռ գործածում է նաև **հավելված** եզրը: Աճառյանն անդրադառնում է նաև մորֆեմային՝ այն անվանելով **ձևակ**:

Ընդհանուր առմամբ՝ Աճառյանի աշխատությունների ուսումնասիրությունից պարզ է դառնում, որ նա իր առջև խնդիր չի դնում լեզվական իրողությունների՝ տվյալ դեպքում՝ բառակազմության տեսական հարցերի մշակումը (այդ գործն իրենից առաջ արել էր Աբեղյանը). նրան առավելապես հետաքրքրում է բազմաթիվ լեզուներում և հատկապես հայերենում բառերի կազմության օրինաչափությունների, կառուցվածքային առանձնահատկությունների վերհանումն ու դրանց միջև եղած կապերի բացահայտումը: Այդ առումով ուշագրավ է լեզվաբանի մասին հետևյալ վկայությունը. «Աճառյանի գրադարանը առանձնապես հարուստ էր բառարաններով: Տեսական գրականություն, որպես օրենք, չէր պահում: Կարդացածը նվիրում էր մտերիմներին կամ գիտական գրադարաններին»⁴⁶: Մինչդեռ Աբեղյանի դեպքում այլ է մոտեցումը. նրա

⁴⁵ Նույն տեղում, էջ 161-162:

⁴⁶ **Սուրիաայան Ա.**, (2001): Մեծ հայագետն ու հայրենասերը (Հր. Աճառյանի ծննդյան 125-ամյակի առթիվ) // Պատմա-բանասիրական հանդես, հ. 1, Եր., էջ 50, 47-62:

ինդիքն է ոչ միայն հայերենի բառապաշարի պատմական զարգացման ընթացքի քննությունն ու օրինաչափությունների բացահայտումը (որոշ դեպքերում՝ այլ լեզուների՝ հիմնականում ռուսերենի, գերմաներենի նույն կարգի իրողությունների համեմատությամբ), այլև դրանց գիտական պատշաճ մշակումն ու համակարգումը: Նրա աշխատություններում դժվար է Աբեղյան գիտնականից տարանջատել Աբեղյան դասավանդողին՝ տեսական վերլուծությունը նաև ուսուցանելուն միտված գործին անսահման եռանդի ու նվիրման ջանքերի գործադրմամբ:

ВАРСИК НЕРСИСЯН – Исследование теоретических вопросов словообразования в трудах Манука Абега и Грачья Ачаряна. – В связи с необходимостью проведения работ, направленных на систематизацию теории синхронного словообразования современного армянского языка, особую значимость приобретает обращение к взглядам различных лингвистов, работавших в данной области. В настоящем исследовании предпринята попытка восполнить пробелы в работах данного направления: в описательно-аналитическом ключе рассмотрены взгляды двух выдающихся армянских лингвистов – Манука Абега и Грачья Ачаряна – на проблемы словообразования в общих чертах, а также выявлены основные сходства и различия.

В целом можно сказать, что задача Абега заключается не только в исследовании процесса исторического развития словарного состава армянского языка и выявлении его закономерностей (в отдельных случаях также посредством сопоставления с аналогичными явлениями в других языках, преимущественно в русском и немецком), но и в их научно обоснованной обработке и систематизации. В его трудах сложно провести четкую грань между Абега-ученым и Абега-педагогом, поскольку теоретический анализ органично сочетается с целенаправленной учебно-методической задачей и сопровождается значительными усилиями, направленными на систематическое и последовательное изложение научного материала. В случае с Ачаряном подход иной. Он не ставит перед собой задачу разработки теоретических вопросов словообразования (эту задачу до него решил Абега). Его интересует прежде всего выявление закономерностей и структурных особенностей словообразования, а также раскрытие связей между последними в различных языках, в частности, в армянском.

Ключевые слова: Манук Абега, Грачья Ачарян, аффиксация, аффиксальные слова, аффикс, именные аффиксы, наречные аффиксы, интерфикс (соединительная гласная), чередование, морфема

VARSIK NERSISYAN – Research on Theoretical Issues of Word Formation in the Works of Manuk Abeghyan and Hrachya Acharyan. – Due to the need to carry out work aimed at systematizing the theory of synchronic word formation in the modern Armenian language, it becomes particularly important to refer to the views of various linguists who have worked in this field. This study attempts to fill research gaps in this field: based on a descriptive-analytical approach, the views of two prominent Armenian linguists, Manuk Abeghyan and Hrachya Acharyan, on issues of word formation are examined in general terms and the main similarities and differences are identified.

Overall, it can be summarized that Abeghyan's objective is not only studying the historical development of the Armenian vocabulary and identifying its patterns (in some cases also through comparison with similar phenomena in other languages, primarily Russian and German), but also their scientifically grounded analysis and systematization. In his works, it is difficult to differentiate between Abeghyan, the scholar and Abeghyan, the educator, since his theoretical

analysis is organically combined with a purposeful teaching-methodological task and is accompanied by considerable efforts aimed at the systematic and coherent presentation of scientific material. In the case of Acharyan, the approach is different. He does not undertake the development of theoretical issues in word formation, a task that had already been comprehensively addressed by Abeghyan. His primary goal is identifying the patterns and structural features of word formation, as well as uncovering the relationships between them in various languages, particularly in the Armenian language.

Key words: *Manuk Abeghyan, Hrachya Acharyan, affixation, affixal words, affix, noun-forming affixes, adverb-forming affixes, interfix, alternation, morpheme*

Գրականության ցանկ

- Աբեղյան Ս. (1906): Աշխարհաբարի քերականություն, Դասագիրք ստորին դասարանների համար, Վաղարշապատ, տպ. Մայր Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի, - 168 էջ: [Abeghyan M. (1906). Ashxarhabari qerakanowt'own, Dasagirq storin dasaranneri hamar, Vagharshapat, տր. Mayr At'or'oy S. E'jmiac'ni].
- Աբեղյան Ս. (1965): Հայոց լեզվի տեսություն, Եր., «Միտք» հրատ., -699 էջ: [Abeghyan M. (1965). Hayoc lezvi tesowt'yown, Er., «Mitq» hrat.].
- Աղայան Է. (1962): Հայ լեզվաբանության պատմություն, հ. 2, Եր., ԵՊՀ հրատ., 385 էջ: [Aghayan E'. (1962). Hay lezvabanowt'yan patmowt'yown, հ. 2, Er., EPH hrat.].
- Աճառյան Հ. (1952): Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի (Համեմատությամբ 562 լեզվի), հ. 1, Եր., Հայկական ՍՍՌ ԳԱ հրատ., 500 էջ: [Atwar'yan H. (1952). Liakatar qerakanowt'yown hayoc lezvi (Hamematowt'yamb 562 lezvi), հ. 1, Er., Haykakan SSR' GA hrat.].
- Աճառյան Հ. (1954): Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի (Համեմատությամբ 562 լեզվի), հ. 2, Եր., Հայկական ՍՍՌ ԳԱ հրատ., 655 էջ: [Atwar'yan H. (1954). Liakatar qerakanowt'yownhayoc lezvi (Hamematowt'yamb 562 lezvi), հ. 2, Er., Haykakan SSR' GA hrat.].
- Աճառյան Հ. (1957): Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի (Համեմատությամբ 562 լեզվի), հ. 3, Եր., Հայկական ՍՍՌ ԳԱ հրատ., - 1011 էջ: [Atwar'yan H. (1957). Liakatar qerakanowt'yown hayoc lezvi (Hamematowt'yamb 562 lezvi), հ. 3, Er., Haykakan SSR' GA hrat.].
- Աճառյան Հ. (1959): Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի (Համեմատությամբ 562 լեզվի), հ. IV, Ա մաս, Եր., Հայկական ՍՍՌ ԳԱ հրատ., - 593 էջ: [Atwar'yan H. (1959). Liakatar qerakanowt'yown hayoc lezvi (Hamematowt'yamb 562 lezvi), հ. IV, A mas, Er., Haykakan SSR' GA hrat.,]
- Աճառյան Հ. (1961): Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի (Համեմատությամբ 562 լեզվի), հ. IV, Բ մաս, Եր., Հայկական ՍՍՌ ԳԱ հրատ., - 543 էջ: [Atwar'yan H. (1961). Liakatar qerakanowt'yown hayoc lezvi (Hamematowt'yamb 562 lezvi), հ. IV, B mas, Er., Haykakan SSR' GA hrat.].
- Աճառյան Հ. (1965): Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի (Համեմատությամբ 562 լեզվի), հ. V, Եր., Հայկական ՍՍՌ ԳԱ հրատ., - 430 էջ: [Atwar'yan H. (1965). Liakatar qerakanowt'yown hayoc lezvi (Hamematowt'yamb 562 lezvi), հ. V, Er., Haykakan SSR' GA hrat.].
- Աճառյան Հ. (2005). Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի (Համեմատությամբ 562 լեզվի), Եր., ԵՊՀ հրատ., - 352 էջ: [Atwar'yan H. (2005). Liakatar qerakanowt'yown hayoc lezvi

(Hamematowt'yamb 562 lezvi), Er., EPH hrat.]

http://publishing.yasu.am/files/Hayots_lezvi_qerakanutyun.pdf

Բարսեղյան Հ. (1980): Հայերենի խոսքի մասերի ուսմունքը, Եր., Երևանի համալս. հրատ., - 524 էջ: [Barseghyan H. (1980). Hayereni xosqi maseri owsmownqy', Er., Er&ani hamals. hrat.].

Հարությունյան Ս. . (1970): Մանուկ Աբեղյան. կյանքն ու գործը, Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 668 էջ: [Harowt'yownyan S. . (1970). Manowk Abeghyan. kyanqn ow gorc'y', E., HSSH GA hrat.,].

Ղարիբյան Ա. (1961): Հայոց լեզու, դասագիրք V-VII դասարանների համար. 9-րդ վերահրատ., Եր., Հայպետուսմանկհրատ, 320 էջ: [Gharibyan A. (1961): Hayoc lezow, dasagirq V-VII dasaranneri hamar. 9-rd verahrat., Er., Haypetowsmankhrat].

Սևակ Գ. (1955): Ժամանակակից հայոց լեզվի դասընթաց, Եր., ԵՊՀ հրատ., 357 էջ: [Sevak G. (1955): Jhamanakacic hayoc lezvi dasy'nt'ac, Er., EPH hrat.].

Սուքիասյան Ա. (2001): Մեծ հայագետն ու հայրենասերը (Հր. Աճառյանի ծննդյան 125-ամյակի առթիվ) // Պատմա-բանասիրական հանդես, հ. 1, Եր., էջ 47-62: [Sowqiasyan A. (2001). Mec' hayagetn ow hayrenasery' (Hr. Atwar'yani c'nndyan 125-amyaki ar't'iv). Patma-banasirakan handes, h. 1, Er.,]

<https://arar.sci.am/dlibra/publication/192330/edition/174715?language=en>